

FSM İLMÎ ARAŐTIRMALAR
İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi

FSM SCHOLARLY STUDIES
A Journal of Humanities and Social Sciences

Sayı / Number 1
2013 Bahar / Spring

<http://dergi.fsm.edu.tr>

II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Erken Cumhuriyet'te Din ve Siyaset: Mustafa Fehmi Gerçeker ve Faaliyetleri

Mustafa Göleç*

Özet

Bu makalede, taşralı bir ilmiye sınıfı mensubu olarak Mustafa Fehmi (Gerçeker) Efendi'nin hayatı, dini konumu ve siyasi faaliyetleri üzerinden II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemleri din ve siyaset ilişkileri değerlendirilmiştir. Balkan Savaşları ve Cihan Harbi yıllarında “İttihatçı” bir taşra müftüsü, Milli Mücadele'nin çekirdek kadrosunda bir din adamı ve erken Cumhuriyet döneminde zaman zaman tartışmalı dini-siyasi meselelerde fikirler serdeden bir mebusun portresi çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Fehmi, İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet, milli mücadele, cumhuriyet dönemi din-siyaset ilişkileri, kıyafet devrimi, Türkçe hutbe, Türkçe Kur'an, Türkçe ezan

Religion and Politics During the Second Constitutional Period, National Struggle and the Early Republican Eras: Mustafa Fehmi Gerçeker and His Activities

Abstract

In this paper, relations between religion and politics during the Second Constitutional Period, the National Struggle and the early Republican periods were evaluated through Mustafa Fehmi (Gerçeker) Efendi's life, religious position and political activities as a provincial member of ilmiye class. He is examined as a “Unionist” provincial mufti during the Balkan Wars and the World War I, a cleric in the core staff of the National Struggle and a deputy who occasionally put forward opinions about controversial religio-political issues in the early Republican period.

Keywords: Mustafa Fehmi, The Committee of Union and Progress, The 2nd Constitutional period, The Turkish National Struggle, the republican era, relationships between religion and politics, clothing reform, sermon in Turkish, Turkish Quran, Turkish ezan (call to prayer)

---

* Yrd. Doç. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, mgolec@fsm.edu.tr

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ilmiye sınıfı mensupları fiilen ikiye bölünmüş durumdadır. Siyasi otorite ile münasebetleri açısından merkezdeki üst düzey ve taşradaki orta ve alt düzey ilmiye mensupları arasındaki farklılıklar belirgin bir hale gelmiştir. Bu farklılaşma Milli Mücadele döneminde Kuva-yı Milliye yanlısı yahut karşıtı olarak temayüz eden İstanbul ve Anadolu'daki din adamları arasındaki yol ayrımını da daha iyi anlayabilme imkânı sunmaktadır. Sonuçta Anadolu uleması Milli Mücadele'ye verdiği yaygın destekle yeni Türkiye'nin kurucu unsurlarından olmayı başarmıştır.¹ Tam da bu geçiş döneminde, İstanbul'da medrese eğitimi görüldükten sonra döndüğü memleketi Karacabey'deki müderrislik, müftülük gibi dini faaliyetlerle yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti riyaseti, mebusluk gibi siyasi faaliyetleri bir arada yürütmüş olan Mustafa Fehmi Efendi (Gerçekler) bu değişim sürecini gözlemlemek için iyi bir örnektir. Bu makalede Mustafa Fehmi Gerçekler'in dini ve siyasi kariyeri ile yazdıkları üzerinden II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerinde din ve siyaset ilişkileri değerlendirilecektir.

1. Kısa Biyografi

Mustafa Fehmi, Hicri 1285 (1868-69) tarihinde Karacabey'de doğdu. Babası güzel sesi ve okuyuşu dolayısıyla “Bülbül” lakabıyla anılan Hafız Mehmet Emin

1 Kemal Karpat modernleşme çabalarına karşı o güne dek gösterdiği direnci Sultan II. Mahmud döneminden itibaren kırılan ilmiye sınıfının böylece siyasal tercihler doğrultusunda devlet işlerine daha fazla dâhil edilmesi sürecinin başladığını ve bu kurumun reforma dinsel meşrutiyet üreten otorite ile bir işbirliği ilişkisi geliştirdiğini; buna karşılık Anadolu'daki şehir ve kasabalarda görevli daha alt düzey ulemanın ekonomik, ideolojik ve sosyal anlamda merkezden uzaklaştığını ifade eder. Bkz. Kemal H. Karpat, “İfta ve Kaza: Türkiye'de İlmîye, Devlet ve Modernizm (1820-1930)”, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, İstanbul, 2010 içerisinde s. 218 vd. Üst düzey ulemanın devletle işbirliği yaparak bundan ekonomik, sosyal ve politik kazanımlar edinmeleri karşısında taşralı ulema ise vakıfların devlet denetimine geçmesi ve devlet desteğinden de yoksun olmaları dolayısıyla cemaatle ve eşrafla işbirliği yapmak durumunda kalmıştır. Böylece devletten nispeten bağımsız buna mukabil toplumsal ilişkileri ve bağları çok daha güçlü bir blok teşkil etmiştir. Siyasal ağırlık merkezinin sarayın ve Babıâli'nin tekelinden çıkması; geniş kitlelerin, toplumsal sınıfların ve taşranın siyasal etkinliğinin artması; bu bloğu II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde siyaseten etkin bir konuma taşımıştır. Sultan II. Abdülhamid mutlakîyetine karşı yükselen muhalefet yeni-modern okullarda yetişen laik bürokrasi mensupları ile beraber bu kırsal kesimdeki ulemayı da içermiştir. Yeni bürokrasinin 1876 Anayasası'nda ifadesini bulan din-dışı özgürlük talebi ile taşra ulemasının halife-padişaha dönük din kaynaklı eleştirilerinin ittifakı söz konusu olmuştur. Nitekim 1908 Devrimi saray çevresindeki ilmiyeyi yerinden sökerken, bunların yerini taşra uleması almaya başlamıştır. Bkz. *A.g.m.*, s. 228. Bu süreç nihai noktasına Milli Mücadele'de erişmiştir. Bu dönemde de taşra ulemasını homojen bir bütün olarak görmek elbette mümkün değildir ve burada kastedilen ilmiye sınıfının modernist kanadı olup bunlar II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet döneminde de Kemalist elit ile yakın olmuş yahut bizzat bu hareketlerin içinde bulunmuşlardır. II. Meşrutiyet'te Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Ubeydullah Efendi gibi isimler; Cumhuriyet döneminde de Rıfat Börekçi, Ahmet Hamdi Akseki, Şerafettin Yaltkaya, Şemsettin Günaltay, Mustafa Fehmi Gerçekler gibi isimler bu bağlamda zikredilebilirler.

Efendi, annesi Fatma (lakabı Penbe) Hanım'dır.²

1887'de rüştiye tahsilini burada tamamladı. Bilahare İstanbul Koska'da Mustafa Çelebi Medresesi'nde okudu. Hicri 1318'de (1900) Fatih Camii dersianlarından Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi'den icazetnâme aldı.

Halk tarafından tesis olunan medresede müderrisliğe başladığı Karacabey'de 1906'da Evkaf Komisyonu riyasetine atandı. Aynı yıl İbtida-ı Haric Bursa Müderrisliği payesi aldı. 1910'da Karacabey Müftülüğüne "seçilerek" tayin oldu.³ Kendisine 1915'de Mûsile-i Sahn, 1916'da Mûsile-i Süleymâniyye, 1917'de İzmir Pâye-i Mücerredi verildi.⁴

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve İttihat ve Terakki Hükümeti'nin düşmesi ertesinde "siyasetle iştigali" gerekçe gösterilerek müftülük ve evkaf komisyonu riyasetinden azledildi. Savaşın hüsrarla sonuçlanmasıyla Mustafa Fehmi'nin hayatında yeni ve daha faal olduğu bir dönem başladı. İzmir'in işgali sonrasında yurdun farklı köşelerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nden birinin Karacabey'de kurulmasına öncülük etti ve bu cemiyetin riyasetini üstlendi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin teşekkülü büyük ölçüde İttihat-Terakki kadrolarının ve onların kurduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin başarısıdır.⁵ Mustafa Fehmi Efendi'nin meclise seçilmesi de bu çerçevede gerçekleşmiştir. İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması ertesinde Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal'in vilayetlere mebus intihap edip Ankara'ya göndermeleri yönündeki çağrısı üzerine Karacabey Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mart 1920'de Mustafa Fehmi Efendi'yi Karacabey'i temsilen Büyük Millet Meclisi'ne seçmiştir.⁶

2 Bir manzumesinde ebeveyni hakkında şöyle bilgi verir: "*Dedemin verdiği ad Mehmet Emin'dir babama / Halkımız lâkin ederler lakabın istimal / Sesi hoş tab'ı zarifolmasının sevkıyla / Babamın Bülbül olur ismi müsemmasına dâl / Penbe denmiş sekiz on yaşta iken valideme / Görülür Fatma isminde de ayn-i ihmal*" Mustafa Fehmi Gerçekler, *Karacabey'den Ankara'ya*, Ankara, 1982, s. 115. Tırnak içinde yapılan nakillerde yazım hatalarına müdahale edilmemiştir.

3 26 Nisan 1913 tarihli "Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat"te taşrada müftülerin nasıl seçileceği de bildirilmiştir. Buna göre ilgili beldede eğitim ile meşgul ulema, cami personeli, idare meclisi ve belediye meclisinin Müslüman üyelerinin seçeceği üç kişi arasından ilgili valinin de görüşü alınarak Meşihat tarafından müftü atanırdı. Bkz. Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. III, No 1, 2003, s. 40-41.

4 Veli Ertan, "Gerçekler, Mustafa Fehmi", *DİA*, c. XIV, s. 27.

5 Bu tezin güçlü bir savunusu için bkz. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1995.

6 Zürcher bu dönemde kurulan cemiyetlerde İttihat ve Terakki ile organik bağı olan isimlerin özellikle İtilaf devletleri ile ilişkilerde sorunlar çıkaracağı öngörüsüyle İttihatçılığı görece belirsiz olan eşraf ve din görevlilerinin temsilci olarak seçildiklerini söyler. Bkz. E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s. 139. Seçim sürecine ilişkin zamanın Karacabey Belediye Tabibi ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ikinci reisi Dr. Ahmet Nafiz Yazgan'ın ilk elden tanıklığı için bkz. Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 20-22.

4 Nisan 1920 sabahı Karacabey'den ayrılan Mustafa Fehmi Ankara'ya vardıkdan sonra 9 Nisan günü Mustafa Kemal Paşa ile uzunca bir görüşme gerçekleştirmiş-tir. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışında bulunmuş-tur. Meclisin açılış duasını o yapmıştır. Meclis bahçesinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarını dua ederken gösteren o pek bilinen fotoğraftaki sarıklı zat Mustafa Fehmi'dir. Bundan sonra da Mustafa Kemal'in yakın mesai arkadaşlarından birisi olmuştur.⁷ 3 Mayıs 1920'de ilk defa seçilen Heyet-i Vekile'de Umur-ı Şer'iyeye ve Evkaf Vekili olarak görev almış⁸ ve iki yıl kadar bu görevde kalmıştır.

1920 yılının mayıs ve haziran aylarında Divan-ı Harb-i Örfî tarafından hakla-rında idam kararı verilenler arasında "Karacabey Müfti-i Sabıkı" Mustafa Fehmi de bulunmaktadır. Kararda Mustafa Fehmi'nin üstlendiği Umur-ı Şer'iyeye Vekâle-ti "*o idare-i mel'unanenin şeyhülislamlığı*" olarak tavsif edilmiş, Mustafa Fehmi ile birlikte diğer idamlıklar İttihat ve Terakkicilikle suçlanmışlardır.⁹

Ölümüne dek mebus olarak mecliste bulunan Mustafa Fehmi Gerçeker, 16

- 7 Mustafa Kemal ile yakın mesai arkadaşlığını ve ona bağlılığını kendisinin anlattıkları açık-ça göstermektedir: "İlk içtimamızda, Reis Paşa, meseleleri nasıl ele alacağımızı izah etti. Mevzuu o kadar tafsilatı ile ve eksiksiz anlattı ki, çoğumuz ilk defa hükümet âzâlığı vazifesine başladığımız halde hiç yabancılık hissetmedik. Kendisi daha evvel Osmanlı Mebusan Meclisi Reisliği ifa etmiş olan Celâlettin Arif Bey dahi, bu bilgi ve hazırlığa hayret etti. Bir taraftan cepheler ve ordu ile bizzat meşgul olurken, diğer tarafta heyet-i vekilenin ruznamesi ile şahsen alâkadar olur, her vekil ile meseleleri evvelâ ikili olarak ele alır, çok zaman muhatabına nasıl bir yol tutması icabettiğini nezaketle ilham eder ve sonra, meseleyi Heyet-i Vekile'de izahını vekil arkadaşına bırakır, böylelikle günlerce sürecek işler evvelinden hazırlandığı için bir toplantıda neticelenirdi. Hayranlık telkin eden hafızası vardı. Fakat not almayı ihmal etmezdi. Mevzuları terkib kudretini bir başka şahsiyette görmediğimi huzur-ı kalbe söyleyebilirim. Şahsi nüfûz ve hattâ sevgisini hissettirmemeye çok itina ederdi. Şahsiyet ve mizacının en şayan-ı tetkik cephesi buydu. Kısa zamanda şer'î ve dinî meselelerde bile öylecesine malûmat sahibi oldu ki, daha sonra Şer'iyeye Encümeni'nde Evkaf'a ait bir mevzu görüşülürken Hocaefendiler hayretlerini bana izhar etmişlerdi. Bunu duyduğu zaman tebessüm etmiş: '- Bir mevzu üzerinde masaya otururken, sadece karşındakini dinlemek, müzakere değil, muhatabe olur.' demişti.", Bkz. "Millî Mücadele'nin İlk Kabinesi", *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sayı 4, Mayıs 1964, s. 260.
- 8 3 Mayıs 1920'de mecliste yapılan seçimde Mustafa Fehmi Efendi 138 oy alarak en yüksek oyla hükümete seçilen vekil olmuştur. Bkz. İsmail Türkmen, "I. TBMM Hükümeti Döneminde İsmail Fazıl Paşa'nın Nafia Vekilliği Görevi (1920-1921)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. X, Sayı 3, 2008, s. 143-144. (TBMM ZC, D.I, C.I, 1982: 196-198)'den naklen. Ayrıca bkz. "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. I, Sayı 6, Nisan 1942, s. 401-406.
- 9 Osman Akandere, "İdama Mahkûm Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Mec-lisi'nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkarılan İdam Kararları", *SAÜ Fen Edebiyat Der-gisi*, c. X, Sayı 2, 2008, s. 217-221. Önce TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Adnan Bey hakkında, bilahare Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa hakkında verilen bu karar nihayet dokuzu İcra Vekilleri Heyeti üyesi, sekizi Kuva-yı Mil-liyeci on yedi kişi için de verilmiştir. Listede kumandan, sabık mebus, mutasarrıfların yanı sıra müftü olarak Mustafa Fehmi ile birlikte sabık Ankara Müftüsü Mehmed Rifat da zikredilmiştir. Mustafa Fehmi Gerçeker, *a.g.e.*, s. 35-36.

Eylül 1950 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.¹⁰

Bir ilmiye sınıfı mensubu olarak Mustafa Fehmi arkasında hatırı sayılabilecek kadar aktüel ve siyasi içerikli yazılı malzeme bırakmıştır. Şiire ilgi duymuş, çokça manzume kaleme almış, bu manzumelerde döneminin hadiselerine ve bunların kahramanlarına atıflarda bulunmuştur. Yazdığı mektuplar da döneme ışık tutar niteliktedir. Kariyeri II. Meşrutiyet döneminde hız kazanmış ve Milli Mücadele döneminde sorumluluk mevkilerinde bulunmuş olsa da, daha erken dönemde yazdıkları da önemlidir çünkü zamanın dini-kültürel-siyasal pratiklerine dair fikirler vermektedir.¹¹

2. Balkan Savaşları ve Cihan Harbi Yılları

II. Meşrutiyet dönemi Mustafa Fehmi'nin kariyerinde önemli bir yer tutmuştur. İttihat ve Terakki ile ilişkili olarak Karacabey ve çevresinde bu dönemde yoğun bir faaliyet göstermiştir. 1906'da üyesi olduğu¹² cemiyet ile ilişkisi dostu Bursalı Mehmet Tahir Bey aracılığı ile başlamış olmalıdır. Bu dönemde Karacabey'de parti temsilcisi konumundadır. Öyle ki 31 Mart Vakası patlak verdiğinde Karacabey Askerlik Şubesi başkanı kendisine gelerek İstanbul'daki hadiselerle karşı ne gibi tedbirler alınacağı hususunda emirlerini beklediğini ifade etmiştir. Mihaliç İttihat ve Terakki Kulübü'ndeki¹³ nutukları da onun siyasi kimliğinin ifadeleridir.

Bunlardan birinde, 8 Şubat 1911 tarihli nutkunda, ittihat fikrinin temayüz ettiği milletlerin dünyayı titrettiğini, onu dayanak belleyen orduya karşı hiçbir ordunun payidar olamadığını söyler. Bu ifadeler hiç şüphesiz Fransız İhtilali'nin "ordre et progrès"inden mülhemdir. İttihat "şan-ı milliyi" canlandıracak bir güç olarak görülmektedir. Terakkiyi "mader-i ittihat" doğurabilir. Eğitimli insanlardan müteşekkil bir cemiyet bu gayeyi gerçekleştirebilir. Bu düşünceyle müstakil bir iptidai mektebin açılmasına tevessül edilmiştir. Bununla ilgili olarak nutkunun sonunda Mustafa Fehmi Efendi bir Maarif Komisyonu teşkil edilmesini tek-

10 Kadir Mısıroğlu, Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildiğini söyler. Bkz. Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücâhidler*, İstanbul, 2007, s. 398.

11 Örneğin 13 Şubat 1895 tarihli bir mektubunda Karacabey'de Gazi Hüdavendigâr Cami-i Şerifi'nin yeniden inşa edildiği öğrenilmektedir. Caminin resmi açılışı ise benzer önemdeki hadiselerde o vakit sıkça uygulanan bir usulle "yevm-i veladet-i cenab-ı tacidariye" tesadüf ettirilmiştir. Bkz. Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 52-53. Gerçekten de 19. Yüzyıl sonunda İstanbul'da olsun İstanbul dışında olsun cami, saat kulesi, tren istasyonu, okul binası, müze vs. kamusal yapıların açılışlarının sultanın doğum günlerine yahut tahta çıkış yıldönümlerine denk getirilmesi bir teamüdü.

12 Veli Ertan, *a.g.m.*, s. 27.

13 İttihat ve Terakki Fırkası'nın taşrada örgütlenme modellerinden birisi de kulüplerdi. Bu kulüplerin pek çoğu II. Meşrutiyet dönemi mimarlığının önemli örnekleri olarak günümüzde ayakta dururlar. Örneğin Ankara'da ilk TBMM'nin açıldığı ve bugün müze olarak kullanılan binanın yapımına İttihat Terakki Kulübü olmak üzere başlanmıştı. Kentlerin yanı sıra kasabalar da İttihat ve Terakki Kulüpleri faaliyet göstermişti.

lif etmiştir.¹⁴

Bu dönem taşrada din görevlilerinin siyasetle iştigalinin bazı çevrelerde rahatsızlık uyandırdığı ve bu rahatsızlığın basına da yansıdığı bir dönemdir. Cami kürsülerinde politik içerikli konuşmalar yapan veya “siyasal” kulüplerde dini referanslarla çeşitli beyanlarda bulunan din adamları eleştiri ve şikâyet konusu olmaktadır.¹⁵ Bu eleştirilerin hedefi hiç şüphesiz Mustafa Fehmi Efendi ve benzeri din adamlarıydı. Bu din adamları içinse toplumsal rolleri siyasal rollerinden önde gelmekteydi. Bu kimseler dini birikim ve yetkilerini içinde yaşadıkları cemiyette bir milli bilinç ve toplumsal duyarlılık inşasına hasretmişlerdi. Savaş ve savaşın trajik toplumsal sonuçları böyle bir yaklaşımı zorunlu kılıyordu.

Balkan Savaşı'nın acılı günlerinde de Mustafa Fehmi süren harbe karşı toplumsal duyarlılığı yüksek tutmak için elinden geleni yapmaktadır. Halkı irşada devam etmekte ama bununla da yetinmemektedir. 28 Kasım 1912 tarihinde kaymakama bir mektup yazar. Yüz binlerce askerimiz din ve devlet düşmanlarıyla harp halindeyken sefahat ve ataletle vakit geçirmenin caiz olmadığını ifade eder. Savaşı kazanmanın maddi şartlarını hazırladıktan sonra esbab-ı maneviyeye tevessül etmenin gereğine değinir. Müslümanları işledikleri günahlardan tövbeye ve beş vakit namaza devama çağırır. Özrü olmayanların namaz vakitlerinde camiye gidip askerlerimizin muzafferiyeti için yapılan dualara iştirak etmelerini ister. Kahvehanelerde dama, tavla, iskambil ve sair kumar oyunlarından ve her nevi çalgılardan ve bilumum müskirattan insanların polis komiserliğince men edilmesini talep eder.¹⁶

Savaş günleri devam ederken bir de muhacirler sorunu gündeme gelmişti. Osmanlı'nın çekildiği Balkan şehirlerinden büyük kitleler halinde İstanbul'a ve oradan da Anadolu şehirlerine yaşanan göç Mustafa Fehmi Efendi için de büyük

14 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 69-72.

15 Örneğin 26 Şubat 1912 tarihli şu fıkrada, kalbinde ulemaya az çok muhabbet besleyen ve onlardan din ve millete hizmet bekleyen fertlerin üç seneden beri ulemanın takip ettiği yoldan üzgün oldukları belirtilmektedir. Bunun nedeni söz ve fiillerini rehber kabul ettikleri ilmiye mensuplarının fırka ihtilafları ve ihtiraslarına düşmüş olmalarıdır: “*Son zamanlarda öyle bir hale geldiler ki cevami-i şerife kürsülerinde ayat-ı Kur’aniye ve ehadis-i nebeviyeyi mensup buldukları cemiyetlerin hareketlerine göre tefsire başladılar. Şurasını tasrih edeyim ki halileri hedef-i tenkidim olan ulema, yalnız İstanbul uleması değildir. Defter-i seyyiatta taşra ulemasının da sıra numarası var. Fırkacılık illeti o kadar tevsi etti ki onları bile daire-i tesmimine aldı. (...) Kulüplerin çirkin yaygaralarına iştirak eden bir müftü, haysiyeti mevkie ve zatiyesini ayak altına almış olur..*” Ahmet Şirani, “Ulema-i Kiram ve Fırkalar”, *Beyan-ül Hak*, c. IV, Sayı 147, 13 Şubat 1327, s. 2622. Bu konuya devam ettiği bir sonraki makalesinde de Şirani şöyle demektedir: “*Acaba ulema-i kiram cemiyetlere ne için giriyorlar? Ya menfaat-i zatiye sevgiyle ya da hizmet-i vataniye emeliyle değil mi? Benim kanaatime göre bunların her ikisi de ulemanın bitarafkalmasındadır.*” Ahmet Şirani, “Yine Ulemanın Bitaraflığı Meselesi”, *Beyan-ül Hak*, c. IV, Sayı 148, 20 Şubat 1327, s. 2642-2643.

16 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 76.

bir üzüntü kaynağıydı. 25 Eylül 1913 tarihinde Fatih Camii avlusunda gördüğü sekiz-dokuz yaşlarında muhacire bir kız çocuğu lisan-ı haliyle onun şair ruhuna şunları söylemişti:

“...Kusursuz değilim kendi işlerimde fakat / Nedir geçenki hezimetle dahl ü isyanım / Edirne’imizde babam, kardeşim şehit oldu / Anam da arkalarından çekildi, nâlânım / Geçende ben baba yurdunda nazenin kız idim / Bugün harabe-nişin öksüzüm, perişânım / Penah olun bana kardaşlarım! Kadın kişiyim / Ne ma-derim, pederim var; ne car ü havîşanım/ ... / Düşürme yerlere Osmanlı bayrağın yarab / Ümid-i âlem-i İslâmî yıkma rahmanım.”¹⁷

Cihan Harbi de Mustafa Fehmi’nin yazı, mektup ve şiirlerine bazen konu bazen fon olmuştur. Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iye Reisi Kamil Efendi’ye yazdığı 23 Nisan 1915 tarihli mektubunda Çanakkale Zaferi’nden duyulan sürur hissedilmektedir:

“Kalemimle aramızda beş on gün evvel bir cidal baş gösterdi, bir halde ki –Çanakkale muvaffakiyetimiz günler geçtikçe kıymet ve ehemmiyetini tezyit etmekte olduğu gibi- ânbean kuvvet ve şiddeti mütezayit bilmem ki, o, nev baharın taze çemen ve şükûfelerinden feyz ve kudret mi almış, millet-i necibemizdeki azm ü metaneti görerek alelumum âlem-i İslam için pek parlak bir istikbal kapuları açılmakta olduğunu anlamış da bahr-i meserrete mi dalmış...”¹⁸

Mustafa Fehmi’nin satırları seferberlik zamanı toplumsal hayat hakkında da bilgiler içermektedir. Seferberlik dolayısıyla talebeden bazıları silah altındadırlar ve “hizmet-i maksurelerini” ifa etmektedirler.¹⁹ Talebenin bir kısmının yokluğu yüzünden Mustafa Fehmi Efendi medresedeki dersleri de o sene *Dürer* müzakeresi ile sınırlı tutmuştur.²⁰

Genellikle dini-hikemi şiirler yazan Mustafa Fehmi Efendi savaş yıllarında daha hamasi şiirler kaleme almıştır. Oğluna hitaben “Türk askeri lisanından” yazdığı 23 Ekim 1916 tarihli ve “Türk oğlu Türküm, askerim” redifli manzumede tevhit, peygamber, Kur’an, iman gibi dini kavramlara hakan, vatan, mazi gibi

17 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 77-78.

18 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 80.

19 Medrese öğrencilerinin askerlikten muafiyetleri II. Meşrutiyet döneminde çeşitli kısıtlamalara uğramıştır. Bu konuda bkz. Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları”, *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXX, Sayı 1-2, 1982, s. 73-77. Hizmet-i Maksûre 1914 tarihli “Mükellefiyet-i Askeri Kanun-ı Muvakkati”ne göre öğrenim görenlere tanınan bir yıl süreli kısaltılmış askerlik hizmetidir. Bkz. Zeki Salih Zengin, “Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet’in Başlarında Türkiye’de Medreseler ve Din Eğitimi”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLIII, Sayı 2, 2002, s. 291.

20 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 81. 3 Ocak 1913 tarihinde, müftüler görevlerini kesintisiz sürdürebilmeleri gerekçe gösterilerek askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Esra Yakut, *a.g.m.*, s. 40.

kavramlar da eşlik etmiştir. Şiirdeki açık Türklük vurgusu dinsel kavramlar ve diğer Müslüman milletlerin de mücadeleye davet edilmesi temaları ile yumuşatılmıştır:

“*Kavm-i Arap âli tebar / İranlı kardaşlar da var / Anlar da olsun suvar / Türk oğlu Türküm, askerim.*”²¹

Büyük savaş hüsrana sona erdiğinde her şey çok daha zordur. İttihat ve Terakki iktidarı sona ermiş, önde gelen İttihatçılar yurtdışına kaçmışlardır. Yenik imparatorluğun başına Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından oluşan bir hükümet geçmiş, İttihatçı kadrolarla anlaşmazlıklar bazı idari problemlere ve bilhassa taşrada asayiş sorunlarına yol açmıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenlerinden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey bu dönemde Bursa Valisi olarak atandıktan sonra şehir ve çevresinde bir takım kanlı olaylara sebebiyet vermişti.²² Ölümünden dolayı suçlandığı kişiler arasında Mustafa Fehmi Efendi'nin tanıdıkları da vardı ve bunlardan bazıları'nın mezar taşları için kendisi bazı manzumeler kaleme almıştı.²³

İttihatçı-İtilafçı hesaplaşması o zaman taşrada yaşanan problemlerin sadece bir yüzüydü. Güney Marmara bölgesi bu dönemde önce Doksan Üç Harbi, ertesinde Balkan Savaşları sonucu buraya gelen Kafkasya ve Balkan

21 Mustafa Fehmi Gerçeker, *a.g.e.*, s. 87.

22 İsmail Hakkı Bey'in faaliyetleri ve bu dönemde Kuva-yı Milliyecilerle ilişkilerinin bir anlatımı için şu anı-romana bakılabilir: İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, İstanbul, 1987, s. 113 vd. İsmail Hakkı Bey'in Milli Mücadele dönemindeki faaliyetleri Cumhuriyet döneminde o kadar olumsuz değerlendiriliyordu ki, bu dönemde onun yanında bulunmak memuriyetten uzaklaştırılma gerekçesi olabiliyordu. Gümülcineli İsmail Bey'in maiyetinde Bursa'ya gelerek Jandarma bölük kumandanlığına tayin olunan piyade yüzbaşısı Erbaalı Bekir Necati Bey böyle bir durumla karşılaşmıştı. Milli Mücadele'ye katılmayan ya da aleyhinde bulunanların devlet hizmetlerinden ilişiklerinin kesilmesi yönündeki heyet-i mahsusa kararlarının temyizi için kurulan Âli Karar Heyeti 1929 gibi geç bir tarihte Bekir Necati Bey hakkında verilen kararı kaldırmıştı. Bkz. “Âli Karar – Üç ref karar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mayıs 1929.

23 Karacabey'in eski ailelerinden birine mensup Osman Nuri Bey için yazdığı manzume şöyledir: “*Ente-l hayyü-l bakî / Teveccüh ettim ilâhî likay-i rahmetine / Yolunda mağfiredindir yegâne hem-râhum / Katil-i cevr-i zamanım şehid namusum / Bırakma hakkımı adlindir ilticagâhum / Bu neş'ede yaşadım hubb-i âl-i Ahmed ile / Ayırma neş'e-i uhrada andan Allahım. H. 1337*” Mustafa Fehmi Gerçeker, *a.g.e.*, s. 95. İsmail Hakkı Bey'e duyulan öfke o raddededir ki, sonraki vali Ebubekir Hazım için Mustafa Fehmi Efendi *Ertuğrul* gazetesinde de yayınlanan ve başka şiirlerine ne üslûp ne de içerik olarak pek benzemeyen şu şiiri kaleme almıştır: “*...Gelmişti makama bundan evvel / Hay gelmez olaydı öyle erzel / Bilmem neye varmış intisabı / Lâkin yok imiş bunun kitabı / Kem maye ve bî haya imiş o / Sername-i eşkiya imiş o / Verdi bu diyarı eşkiyaya / Döndürdü muhit-i Kerbela'ya / Her gün görülürdü başka bir hal / Nakûfte ve naşenide âmal / Lâyık mı siyasetinde Türk'e / Teslim ede kusefendi kürke / Çökmüştü vilâyet üzre kâbus / En sonra yıkıldı gitti menhus / Hamd olsun o devreyi geçirdik / Bir devre-i hazm-ü azme girdik / Yarab bu emîr-i azm-i perver / Hazım'ki bugün umuma rehber...*” Mustafa Fehmi Gerçeker, *a.g.e.*, s. 98.

göçmenlerinin yoğun olarak yerleştikleri bir bölgeydi. Bölgenin etnik yapısı son derece karmaşık bir hal almıştı ve ekonomik sorunlarla birlikte savaş sonrası belirsizlikler bu grupların her birisinde tehdit algılamalarına yol açıyordu. Otorite boşluğu ile birlikte asayiş problemleri ve eşkıyalık baş göstermişti.²⁴ Bunlarla mücadele için bizzat resmi görevlilerce silahlı gruplar teşekkül ettirilmiş, bunları da kontrol edebilmek mümkün olmayınca mevcut problemler daha da büyümüş-tü. Eşkıya ile mücadelede can veren askerlerin kabir taşları için de Mustafa Fehmi Efendi yine bazı manzumeler kaleme almıştı.²⁵

İttihatçı kadroların görevlerinden alınmasının adeta bir siyaset halini aldığı bu dönemde,²⁶ bu siyasetin taşradaki izdüşümleri cümlesinden olarak Mustafa Fehmi Efendi de müftülük görevinden azledilmişti. İşgallerin başlaması ertesinde Karacabey Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş, bilahare de mebus seçilmişti.

3. Milli Mücadele Dönemi

Milli Mücadele yıllarında Mustafa Fehmi Efendi Ankara'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndedir. Onun ve meclis üyesi diğer din adamlarının bu dönemdeki en önemli faaliyeti İstanbul ve Ankara arasında yaşanan fetvalar savaşında üstlendikleri rol olmalıdır.

Şeyhülislam Dürrizade Abdullah tarafından Milli Mücadele aleyhine İstan-

24 Aynı havalideki Gönen, Bandırma, Kirmasti gibi yerlerde de benzer asayiş sorunları yaşan-yordu. Bir örnek için bkz. Özer Küpeli, "Gönen'de Milli Mücadele Yıllarındaki Faaliyetler", *Toplumsal Tarih*, Sayı 61, Ocak 1999, s. 11. Ciddi sayıları bulan asker kaçakları ve bunların eşkıyalık faaliyetleri de bu toplumsal şiddeti besleyen insan kaynağı işlevini görüyordu. Savaş sonu ve mütareke yıllarında kolluk güçlerinin enerjisinin önemli bir kısmını bu faaliyetler tüketiyordu. Bkz. "Bursa'da Eşkıya İstisali", *Polis Mecmuası*, c. V, Sayı 98, 1 Şubat 1334, s. 176-180.

25 Birisi şöyledir: "*Hasan Çavuş ki çıkıp eşkıyayı takibe / Ne emrederse kumandan ederdî arz-ı huzu / Vatan yolunda şehid oldu son müsademed / O Kudüs'den gelerek kudisyane etti rücu. Ruhuna Elfatıha H. 1336*" Bir diğeri de şöyledir: "*Bandırmalı Jandarma Mehmed vatanında / Hainleri tenkilde gösterdi şecaat / Olmuştı sezavâr-ı mükâfat bu yüzden / Yükseltti huda mertebesin verdi şehadet. Ruhuna Elfatıha H. 1336*" Bkz. Mustafa Fehmi Gerçeker, a.g.e., s. 94.

26 Bu dönemde Dâhiliye Vekilliği'nde bulunan Ebubekir Hazım (Tepeyran) anılarında şöyle yazmaktadır: "*Dâhiliye Nezaretine başladığım günden itibaren tanıdığım, tanımadığım birçok milletvekilleri vesaire, 'filan memurun azli tabii olduğundan yerine filanın tayini' veya 'filanın Ferit Paşa, İtilaf ve Hürriyet adamlarından', ya da 'memleketi bugünkü hale getiren İttihatçılardan olduğu için bir dakika durdurulmayarak hemen azledilmesi' yolunda ihtarlar, iltimaslar karşısında kaldım.*" Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1982, s. 15. İttihat ve Terakki'ye mensubiyeti yahut yakınlığı bilinen memur ve bürokratların tasfiyesine dair bazı örnekler için bkz. Haluk Selvi, "Mütareke Döneminde Siyasi Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, c. X/1, 2008, s. 293 vd.

bul'da verilen ve 11 Nisan 1920'de yayınlanan fetvanın²⁷ yol açtığı endişe²⁸ Mustafa Fehmi'nin günlüklerine de yansımıştır. 13 Nisan'da günlüğüne “*Teşkilât-ı milliye aleyhinde İstanbul'da sadır olan fetvaları ihtiva eden gazeteler Bursa'ya gelmiş, telâşi mucip olmuş, mukabil fetvalar tanzimine memur olduk.*” diye not düşmüştür. Ertesi gün karşı-fetva hazırlanmış durumdadır. 14 Nisan'da günlüğüne şöyle yazmıştır: “*Fetvay-ı şerife tanzim olundu. Ankara'da bulunan bilumum müftü efendiler ile ulema tarafından da, Ankara müftüsü tarafından sadır olan bu fetvaların zîri tasdik olunmak takarrür etti.*” Günlüğüne düştüğü 15 Nisan tarihli notu ise şöyledir: “*Yirmi bir ulema tarafından imza edilen bu fetvalar bilumum vilâyet ve elviyeye telgrafla bildirildi. Oralardaki müftüler tarafından da vaz'-ı imza olunarak bütün aktar-ı islâma neşr edilmesi müzakere olundu.*”²⁹

Anadolu'da çok sayıda müftü, müderris ve ulemadan mebusların imzaladığı fetva vilayet ve kazalara gönderilmiş; pek azı hariç³⁰ oralardaki müftülerin de bu

27 Fetvada Anadolu'daki milli hareket halifenin sadık tebaasını aldatarak asker toplamak, haksız vergiler koymak, insanların mal ve eşyalarına el koymak, köy ve beldelere saldırmak, müminlerin emiri tarafından atanmış dini, askeri ve sivil memurları azletmek ve yerlerine yoldaşlarını atamak, Hilafet merkezi ile ülkenin geri kalanı arasındaki ilişkiyi bozmak ve haberleşmeyi kesmek, devlet emirlerinin icrasını engellemek, merkezi tecrit edip Hilafet makamını zayıf düşürerek imamet makamına ihanet etmek, devletin nizam ve intizamını bozmak üzere düzme yayınlar neşretmek ve insanları fitneye sevk etmekle suçlanmış ve önde gelenlerinin “katl ve kıtallerinin” meşru ve farz olduğu bildirilmiştir. Ayrıca padişahın ülkesinde “harp ve darba” kudreti olan Müslümanların halife etrafında toplanıp asilere karşı savaşmalarının vacip olduğu, tayin olunan askerler savaştan geri dururlarsa büyük günah işlemiş sayılıp dünyada şiddetli ceza ve ahirette elim bir azaba müstehak olacakları beyan edilmiştir. Nihayet bu askerlerden asileri katledenlerin gazi ve asiler tarafından katledilenlerin ise şehit olacakları ifade edilmiştir. Bkz. “Fetva-yı Şerife Suretidir”, *Takvim-i Vekayi*, 21 Receb 1338, s. 1.

28 56. Tümen Komutanı olarak Bursa'da bulunan Albay Bekir Sami Bey'in 13 Nisan 1920 tarihinde Ankara'ya yazdığı “*Eğer bu gece alelacele Ankara vesaire başmüftüleri ve ulemayı meşhureyi islamiye tarafından muktezi mukabil fetvalar alınmazsa ahvalin Bursa vilayetinde pek ziyade kesbi vahamet etmesi muhtemeldir*” şeklindeki telgraf mesajı bu endişenin ifadesidir. *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı 35'ten nakleden: Günay Çağlar, “Milli Mücadelede Fetvalar Olayına Değişik Bir Açıdan Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, Şubat 2010, s. 267.

29 Mustafa Fehmi Gerçekler, a.g.e., s. 35.

30 Burada fetvayı imzalamayan ya da İstanbul hükümetine zor karşısında imzaladığını beyan eden din adamlarından da söz edilmelidir. Bunlardan Karesi Kadısı Şükrü Efendi ve arkadaşları fetvayı baskı altında imzaladıklarına kanıt olarak Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in 14 Nisan tarihli bildirisini göstermişlerdir. Bildirinin sonunda şöyle denilmektedir: “*61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım Bey'e Karesi livası ve 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'e de Hüdevendigar vilayetinde tek mil Kuvay-ı Milliye ve askeriye ve milliyeyi deruhde ederek dâhil-i memlekette düşmanlarımızın ihdas eylemek istedikleri tefrikaya mani olmak için her yerde vahdet ve istiklal-i milliye ihlale teşebbüs edecek veya idame-i vahdet ve ibraz-ı mesai etmeyecek veya edemeyecek olan bilumum memurin-i mülkiye ve askeriye hakkında cürmün derecesine göre azil, hapis ve idam gibi her nevi cezaları tatbik için salahiyet-i fevkalade verilmiştir...*” Zikreden: Günay Çağlar, a.g.m., s. 271.

fetvayı imza etmeleri dolayısıyla adeta tek imzalı şeyhülislam fetvasına karşı bir icma oluşmuş ve İstanbul fetvasının Milli Mücadele aleyhindeki etkisi kısmen kırılabilmiştir.

Ankara fetvası, tıpkı İstanbul fetvası gibi halifenin “sebeb-i nizam-ı âlem” olduğu ön kabulü ile başlar. Saltanat ve hilafet makamı olan İstanbul, halifenin rızasına aykırı olarak, Müslümanların düşmanları olan büyük devletlerin filli işgali altında olup halife milletin gerçek menfaatlerini koruyacak tedbirler almaktan fiilen alıkonmuştur. Örfi idare ilan edilerek, divan-ı harpler kurularak, İngiliz kanunları tatbik edilerek halifenin hakk-ı kazasına müdahale edilmiştir. İzmir, Adana, Maraş, Antep, Urfa gibi Osmanlı memleketlerine düşmanlar tarafından tecavüz edilerek buraların Müslüman ahalisi zulüm ve katliamlara uğramıştır. Hakaret ve esarete maruz kalan Müslümanların halifesinin kurtarılması için bütün Müslümanlara bütün imkânlarını sarf etmek farzdır. Bu gayenin peşindekiler şer’an asi değillerdir. Bu yolda düşmanla savaşta ölenler şehit, hayatta kalanlar gazidir. Bu dini vazifesini ifa eden Müslümanlara karşı düşman tarafını tutup ona dayanan, silah kullanan Müslümanlar şer’an en büyük günahları işlemiş ve asi olmuş olurlar. Büyük devletlerin zor ve aldatmaları sonucu hadiseler ve hakikatlere uygun olmayarak verilen fetvalara itaat ve bunlarla amel etmek şer’an gereksizdir.³¹

Ankara fetvasının, müessiriyetine rağmen, İstanbul fetvasının etkisini tamamen yok edemediğini hadiseler göstermiştir. Bunun önemli bir nedeni Ankara fetvası lehine bir icma oluşması ve kamuoyunun ağırlıkla buna yönlendirilmesine karşın bu fetvaya dönük eleştirilerin de dönem matbuatında yer almasıdır. Bu açıkça bir kamuoyu savaşıydı ve taraflar tezlerini halkın görüşleri olarak savunmuşlardır. Örneğin 9 Mayıs 1919’da *İtisam* mecmuasında (28 Nisan tarihli İstanbul gazetesinden naklen) Bursa ahalisinin Ankara fetvasına tepkisi olarak gösterilen bir mektup yayımlanmıştır. Metinde İslam âleminin dini ve siyasi desteği ile hilafetin bekasının temini mümkünken muharrirlerin ekseriyetinin “*koskoca Müslümanlığı hiçe sayarak ve maalesef muhit-i dâhili ve haricimizden tegafül ederek gençlik ve hâşâ münevverlik hesabına*” fetva makamına karşı geldikleri, böylece “İslamiyeti ve âlem-i İslamı dil-hûn ve rencide etmekte” oldukları ifade edilmektedir. Bunun hükümetin siyasi teşebbüslerini akim bırakabileceğine işaret edilmekte ve şöyle denilmektedir:

“...Biz Bursa Müslümanları tecavüz-i vakii bütün mevcudiyetimiz ve kemal-i şiddetle red ve takbih eder ve on seneden beri âli ve mukaddes dinimize indirilen darbelerle artık nihayet verilmesi hususunda teşebbüsât-ı ciddiye ve acilede bulunmalarını istirham eylemekle...”³²

On senedir dine indirilen darbeler teması önemlidir ve II. Meşrutiyet dönemi

31 “Fetava-yı Şerife”, *Hâkimiyet-i Milliye*, Sene1, Sayı 27, 5 Mayıs 1336, s. 1.

32 “Bursa Ahalisinin Tecavüzâtı Red ve Takbihleri”, *İtisam*, 8 Şaban 1337.

seküler reformlarını hedef almaktadır. Nitekim metnin sonundaki Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin ilgası ve Şer'îye Mahkemelerinin eski haline döndürülmesi talebi de bu açıdan anlamlıdır. Fetvalar savaşı bağlamında İttihat-Terakki'ye ve onun laik uygulamalarına dönük muhalefet, aynı anlayışın bir devamı olarak görülen Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Fehmi Efendi'nin Büyük Millet Meclisi namına "Umur-ı Şer'îye Vekili" olarak 16 Ocak 1922'de yayınladığı "İstanbul Halkına Beyanname"si de fetvalar savaşının daha geç bir yansıması olarak okunabilir. Ankara hükümetinin en yüksek dini mercii olarak Mustafa Fehmi Efendi'nin dil ve üslubu İstanbul'daki dini mercileri tanınmadığının, o mevkileri işgal edenlerin eylem ya da eylemsizliklerinin mazur görülmeceğinin altını çizmektedir. Beyanname öncelikle Anadolu'daki mukaddes savaşın sürdüğü bir hengâmda İstanbul'daki Müslüman kadınların İslam ahlakı ile bağdaşmayan davranışları sorgulanmaktadır:

"İstanbul'da adâb-ı milliye ve şeâir-i İslamiye ile hiçbir zaman telif edilemeyecek birtakım hareketlerin meydan aldığı ve son zamanlarda o mübâlatsızlıkların pek çirkin bir şekle girdiğini Büyük Millet Meclisi kemal-i esefle işitiyor. Müslüman namını taşıyan bazı kadınlar namus ve iffet namı altında takdis ettiğimiz iki muazzam vazifeye karşı tamamıyla lakayd kalarak fazahatlerini kendilerine yabancı erkeklerle hususi ve umumi yerlerde dans edecek derecelere kadar ileriye götürüyorlarmış."³³

Bilahare Mustafa Fehmi bu kabul edilemez fiillerden İstanbul halkının tamamının sorumlu olamayacağını, küçük bir azınlığın bu fiiliyatına karşı İstanbul ahalisinin kahir ekseriyetinin Büyük Millet Meclisi ile aynı duygu ve düşünceleri paylaştığını ifade eder:

"Büyük Millet Meclisi yakinen biliyor ki bu şenaatleri bi-perva irtikap eden alçak fitratlar pek küçük bir ekalliyetten ibarettir. Yoksa o mübarek memleketin ekseriyet-i kahiresi diyanetine, milliyetine has olan secaya-yı ber-güzideyi tamamıyla muhafaza etmektedir ve ahlak-ı kerimesine, anânât-ı mukaddesesine vuku bulan bu tecavüzlerin daha yakından vâkıfî olmak itibariyle bizlerden ziyade müteessirdir."³⁴

Öte yandan Mustafa Fehmi İstanbul halkını irşadla görevli kimselerin bunlara müsamaha göstermesinin hoş görülemeyeceğini ve bu kişilerin hesap vereceklerini bildirmektedir:

"Fakat emr-i bil maruf, nehy-i anil münker fârizasıyla bütün Müslümanların mükellef buldukları da hiçbir zaman hatırdan çıkmamalıdır. Bilhassa oradaki ahalimize mürşidlik vazifesini deruhte eden zevat tarafından umur-ı millete bu

33 Mustafa Fehmi, "İstanbul Ahalisine Beyanname", *Sebilürreşad*, c. XIX, Sayı 492, 16 Kanunusani 1338.

34 Aynı yer.

derecelerde müsamahakârlık gösterilmesi elbette mazur görülemez."³⁵

Metnin devamı İstanbul halkının Anadolu'da sürmekte olan Milli Mücadele'ye madden ve manen destek talebidir.³⁶ İlk bakışta dini/ahlaki bir mesele gibi görülebilecek bu beyanname aslında Ankara'daki Milli Mücadele yanlısı ulema ile İstanbul'daki ulema arasındaki çatışmanın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemde, Batı Anadolu'daki işgaller, Mustafa Fehmi'nin duygu ve düşünce dünyasında yansımalarını bulmuştur. Hususiyile işgal altındaki memleketi Bursa hep aklındadır. Şöyle yazar: "*Bazı tahkikat için Trabzon'a gitmeğe hazırlanırken Bursa'yı düşünmemek elimden gelmiyordu. O günlerde bendeki hararet-i iştiyak yavaş yavaş bir dereceye yükselmişti ki her an Bursa'yı söylemek herkese de Bursa'yı söyletmek istiyordum.*" 8 Temmuz 1922 tarihli "Ahdim" başlıklı şiiri³⁷ "Âlâmımı bir an

35 Aynı yer.

36 "... Bütün Anadolu halkı çoluğuyla çocuğuyla, kadınıyla erkeğiyle, malıyla canıyla, dişiyle turnağıyla düşmanlara karşı mücadele ediyorken İstanbul'daki halkın hiç olmazsa bu mukaddes cihada hiç olmazsa kalben iştirak etmesi icap etmez mi? Milletimizin istikbalı olan gençler ve istikbalı kurtarmak için hayırlı evlat yetiştirecek kızlar ve kadınlar düşünmelidir ki bugün kendilerinin Anadolu'daki dindaşları onların hayatını, namusunu, şerefini, istiklalini kurtarmak azmiyle .....; karların altında, çamurların üstünde, sarp dağların tepesinde, engin ovaların ta içerisinde mübarek kanlarını döküyorlar; bu mukaddes gaye uğrunda canlarını feda ediyorlar.

Namusunu, şerefini her şeyden üstün tutan, salabet-i imanına, azamet-i vicdanına dünyaları hayran eden milletimiz arasında bu fazahatler ve bu fazahatleri irtikap edecek sefil fitratlar acaba nasıl oluyor da yer buluyor. Hiç şüphe yoktur ki bu şenaatler bizim ruh-ı milliyemizden, bizim terbiye-i milliyemizden doğmamış; bunlarda yabancı bir ruh, zehir-nak bir terbiye-i amal olmuştur. Bu yabancı ruhu, bu zehir-nak terbiyeyi öldürmek; büsbütün vücudunu kaldırmak için bütün millet rehberlerinin, bütün millet matbuatının elbirliğiyle çalışmaları en mütehattim vazifeleridir. Zira ahlaksız bir millet için imkan-ı hayat tasavvur olunamaz. Ahlakın sükütu ..... milliyenin inhidamıdır. Milletler, şahıslar gibi, türlü türlü ızdıraplar geçirir; türlü türlü akabelere uğrar. Lakin bütün bu ızdırapları, bütün bu akabeleri muvaffakiyetle anlatanlar ancak ahlakını süküttan muhafaza edenlerdir.

Binaenaleyh mekârim-i ahlaki itmam için gönderilmiş bir dinin muhafaza-i esâsatı kendine umde ittihaz eden ve bu haysiyetle İstanbul'daki süküti-ı ahlakiyeden son derece müteessir bulunan Büyük Millet Meclisi bütün ruhuyla temin eder ki:

İnayet-i Hakla İstanbul'u tahlis ettiği zaman orada, velev pek küçük bir ekalliyet tarafından irtikap edilmiş olsun, bütün bir ekseriyetin namusunu lekeleyebilecek bu kabil fazahatleri görmesin; bilakis necabet-i milliye ve İslamiyemizin, her türlü ilcaat ve muhacemata rağmen, safvet-i ezeliyesiyle payidar olduğunu müşahade etsin. Bununla beraber Büyük Millet Meclisi İstanbul'un namuslu, hamiyetli, faziletli evladına hürmetlerini, iştiyaklarını ıblağ ederken şunu da ilave eder ki: Kadın olsun, erkek olsun, milletin mukaddesatını hiçe sayan, namusunu lekeleyen, nefis ve hevasına esir bir takım erazil, emin olsunlar, yakında hareketlerinin hesabını vermekten kurtulamayacaklardır. Veyl o kimselere ki mevcudiyet-i milliyede elim rehneler açarak ceza-yı sezalarını dünyada hizlan, ukbada ise sermedi bir hüsrân suretinde görürler. (Fe-beşşir ibadi[ye]llezine yestemi'üne'l kavle ve yettebi'üne ahseneh.) Büyük Millet Meclisi Namına Umur-ı Şeriye Vekili Mustafa Fehmi"

37 Mustafa Fehmi Gerçekler, *Karacabey'den Ankara'ya*, s. 99-101. Mustafa Fehmi'nin 1921'de, Bursa Yunan işgali altında iken, memleketi Bursa'ya duyduğu sevgiyi anlatan bir başka şiiri de İstanbul'da yayınlanmıştır. Bkz. Mustafa Fehmi, "Bursa'daki Ulucami", *Sebilürreşad*, c. XIX, Sayı 477, 23 Nisan 1337.

olamam setre muvaffak / Durdukça benim sevgili yurdumda o alçak” ifadesi işgal güçlerini hedef almaktadır. Yeise düşmediğini ve düşmeyeceğini bildirdikten sonra söylenen “*Bekletmeyecek bâb-ı atasın açacak hak*” mısraında gönderme Bursa’nın işgalinin sembolik hadiselerinden biri olan Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinin kapatılmasına yapılmış olmalıdır,³⁸ aynı zamanda daha geniş bir okumayla Bursa’nın Osmanlı tarihine giriş demek olduğuna işaret ediliyor olabilir. Nitekim şiirin başlarında Osmanlı tarihinin başarıları ve bilhassa İslam’a yaşattığı ıftiharlar hatırlatılarak düşmanın onu esarete mahkûm etme siyasetinin ahmakça olduğu belirtilir. Bursa’nın tarihiyle birlikte Molla Hüsrev, Üftade, İsmail Hakkı Bursevi, Hayali, Molla Fenari, Emir Sultan gibi bağrında yatan manevi öncüler de zikredilir. Şiir dua mısraları ile sona erer. Bu manzume 9 Eylül’de *Hâkimiyet-i Milliye*’de yayımlandıktan iki gün gibi kısa bir süre sonra dualar gerçek olur ve 11 Eylül 1922’de Bursa’da işgal sona erer.

Mustafa Fehmi 26 Ağustos’ta başlayan Büyük Taarruz sırasında Trabzon’dadır. 30 Ağustos Başkomutanlık Meydan Muharebesi’nin kazanıldığı haberini burada alır. 2 Eylül tarihinde defterine “Trabzon’da Şenlikler” başlıklı şiirini yazar. “*Doğuyor mu şem-i ümîdimiz / Çıkıyor mu burc-i saadete*” mısralarıyla başlayan şiirde Türk ordusunun harekâta başlamasıyla Yunan hezimetinin geldiği, bu gidişle düşmanın tard edileceği ve mezellete düşeceği ifade edilir. Zaferin Anadolu şehirlerine yansması Müslümanların yaşadığı büyük sevinçtir, her yerde zafer takları kurulmuştur.³⁹

Mustafa Fehmi’nin not, mektup ve manzumeleri yalnızca askeri, politik ve ideolojik gelişmelere ilişkin değildir, dönemin sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin de zengin bilgiler içermektedir. Mesela 1920’lerde Ankara’da yaşanan ikamet / konut problemine ilişkin ayrıntılar satır aralarından görülebilmektedir. Mustafa Fehmi Ankara’da Erciş kaymakamı Esad Bey’e ait bir evde kiracı olarak ikamet etmiştir. Esad Bey’e 26 Nisan 1926 tarihli sitemkâr mektubunda beş senedir onun evinde kirada oturduğunu, geldiğinde evin bin kuruş kira getirdiğini, şimdiyse bu rakamın dört bin beş yüze çıktığını yazmaktadır. Ayrıca birçok kiralık evlerin altı ay boş kaldığını da hatırlatmaktadır. Ev sahibinin o günkü kira gelirinin iki mislini başka cihetten temininin mümkün olduğu ancak ona saygı ve hürmetinden bunu tercih etmediği iddiasına ise Mustafa Fehmi mezkûr bedelin yedi-sekiz ay evvel karşılıklı rıza ile belirlenmiş olduğunu söyleyerek böyle minnet duyurula-

38 Osman Gazi Türbesi sembolik anlamı dolayısıyla Bursa’nın işgali konusunda yazılıp çizilenlerin tam ortasındadır. Bir örnek için bkz. Manavoğlu Nevres Bey, *Merkad-i Osman’da Yunan Süngüsü* (Yay. Haz. O. Hülâgü – A. R. Özalp), İstanbul, 2001. Bursa’nın işgal günleri üzerine kurtuluştan kısa bir süre sonra yayınlanan şu yazıda kullanılan ilk resim de “Venizelos’un oğlu Sofoklis Osman Gazi’nin Türbesi Önünde” açıklamasıyla verilmiştir. Bkz. “İşgal Altında Bursa”, *Yeni Mecmua*, c. IV, Sayı 75, 1 Mayıs 1923.

39 “*Yüzü güldü ağlayan ümmetin / Geçiverdi askeri savlete / Taşıyor süruru Trabzon’un / Dokununca mevce-i nusrete / Bakınız şu tâk-ı zaferlere / Ki nümunedir yüce himmete / Gecesinde gündüzü parlıyor / Dozulur mu böyle meserrete...*” Mustafa Fehmi Gerçekler, *Karacabey’den Ankara’ya*, s. 99-102.

rak gösterilen saygı ve hürmetin ne ile ölçüleceğini sorar.⁴⁰

4. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde Mustafa Fehmi mebus olarak ölümüne dek hizmete devam etmiştir ancak daha geri planda kalmıştır. Bu dönemde meclisteki etkinliği birkaç kez seçildiği Arzuhal Encümeni azalığı gibi görece önemsiz vazifelerden ibarettir.⁴¹ Yazdıkları ise önemlidir; yeni Türkiye'nin dönüşümüne, dönüşümün merkezinden şahit olan bir adamın yazdıklarıdır.

Mesela kılık-kıyafet devrimi bu eski ilmiye mensubunu nasıl etkilemiştir? Mustafa Fehmi Efendi 14 Nisan 1926 tarihli bir mektubunda o yılın Ramazan Bayramı ile ilgili Ankara'da yapılan cumhurbaşkanının resmi programına ilişkin ilginç bilgiler vermektedir. Mebus Mustafa Fehmi 12 Nisan'da gazetede Riyaset-i Cumhur Başkıtabeti'nin konu ile ilgili tebliğini okumuştur:

“Reis-i Cumhur hazretleri, İyd-i said-i fıtır münasebetiyle hususi ziyaret ve tebrikatı bayramın birinci günü saat on beşle on altı arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki makamlarında kabul buyuracaklardır. (Elbise: redingot veya jaketatay)”⁴²

Tebliğin sonunda yer alan parantez içindeki ifade Mustafa Fehmi açısından büyük bir problem teşkil ediyordu. Ulemadan birisinin, eski bir müftü ve Şer'îye Vekili'nin bu kıyafetleri giymesi düşünülemezdi. Nitekim Mustafa Fehmi Efendi de tebliği okuyunca önünde iki yol olduğunu gördü. Ya resmi tebrikte bulunmayacaktı, ya da bu tebliğden habersizmiş gibi her günkü kıyafetleriyle iştirak edecekti. Sonra üçüncü bir yol daha olabileceğini düşündü ve meseleyi ona arz etmek üzere Mustafa Kemal'e hitaben bir manzume kaleme aldı:

“Büyük Gazi! / Kaldım iki yıl hem gece gündüz mütevali / Gölgen gibi bir heyet-i icrada mübahi / Efkâr-ı siyasyede üstadım iken sen / Elbette benim fahrim olur namütenahi / Hail mi telakki edeyim kisvemi şimdi / Görmek dilerim Hazret-i Cumhur-i penahi. Bursa Mebusu Mustafa Fehmi”⁴³

Mustafa Fehmi, manzumeyi Riyaset-i cumhur makamına götürür ve başkâtip Hayati Bey'e Mustafa Kemal'e iletmek üzere bırakır. Hayati Bey Mustafa Kemal'in odasına girer ve çıkıp kendisinin beklendiğini söyler. Mustafa Kemal güler yüzle Mustafa Fehmi'ye teveccüh eder ve ehemmiyeti yok cümlesini tekrar eder.

Mustafa Fehmi Efendi eski bir ilmiye mensubu, müftü ve şer'îye vekili olarak mebusluk hayatında da kendisini bir takım teolojik-politik meselelerin içinde

40 Mustafa Fehmi Gerçekler, a.g.e., s. 106-107.

41 Bkz. “Meclis Encümenleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 İkinci Teşrin 1941, s. 5 veya “Büyük Millet Meclisinde dün encümen seçimleri yapıldı”, *Ulus*, 9 Kasım 1944.

42 “Reis-i Cumhur Hazretlerinin İyd-i Fıtır Münasebetiyle Hususî Ziyaret ve Tebrikâtı Kabul Saatleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1926, s. 1.

43 Mustafa Fehmi Gerçekler, a.g.e., s. 104-105.

bulmuştur. Esasen bilhassa kamusal alandaki dini uygulamalar üzerinde siyasi tasarrufların arttığı bir dönemde böyle olması tabiidir. Bu tasarruflardan birisi de camilerde Türkçe hutbe irad edilmesi meselesidir.⁴⁴ II. Meşrutiyet'te kamuoyuda bir ihtilaf nedeni olan bu mesele,⁴⁵ 1920'lerin ikinci yarısında da özellikle din

- 44 Türkçe hutbe meselesi büyük ölçüde fikhî nitelikte bir tartışma olması (tartışmanın ağırlıklı ulema arasında cereyan etmesi bile onun bu niteliğinin göstergesidir) dolayısıyla Türkçe ibadet probleminden ayrı olarak düşünülmelidir. Nitekim ilgili literatürde 1931 ve 1932 senelerindeki Türkçe Kur'an ve Türkçe ezan teşebbüsleri ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilir. Bir örnek için bkz. Başak Ocak Gez, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, Sayı 6-7, İzmir, 1997, s. 158.
- 45 Türkçe hutbe meselesinin II. Meşrutiyet döneminde önemli bir savunucusu İslam Mecmuası'dır. Yetkili makamlardan gelen farklı yorumlara karşı mecmua açık bir tepki ortaya koymuştur. Bunun bir örneği derginin 23 Nisan 1914 tarihli sayısında "Darü'l-Hilafet Bab-ı Fetvası"nın Cuma ve bayram namazlarında hutbelerin Türkçe okunmalarının caiz olup olmadığı sorusunda karşılık verilen fetvada Türkçe hutbenin tahrimen mekruh olduğuna ilişkin haberde görülmektedir. Dergi fetvayı verenlere karşı açıkça eleştireldir: "*Biz hala bu türlü fetvalarda devam edilmesinin manasını anlayamıyoruz. Acaba, bu fetva hangi esasa müstenittir, Türkçe hutbe için mekruh oluyor, bunun keraheti nereden anlaşılıyor? Biz işte bu cihetleri anlayamadık. Onun için mütehayyiriz. Biliriz ki bir şeyin, bilhassa ibadatta tahrimen kerahetine kail olmak hürmet ile hüküm etmek gibi bir şeydir. Şer'an emr-i azimdir. Acaba, bu adamlar nasıl oluyor da vebalden korkmuyorlar...*" Bkz. "Darü'l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası", *İslam Mecmuası*, c. I, Sayı 6, 27 Cemaziyülevvel 1332, s. 190-191. Derginin 4 Haziran 1914 tarihli sayısında da bu meseleyi oldukça ayrıntılı irdeleyen Mehmed Bahaeddin imzalı bir yazıya yer verilmiştir. Yazar bu konuda Hanefi ve Şafi fikhilerinin görüşlerini ortaya koymuştur. Namazın rükünlerinden olan Kur'an ayetlerinin okunmasının Arapça'dan başka bir dilde yapılmasının Hanefi fakihlerce caiz görüldüğü, Şafii fakihlerinin ise buna muarız olduğu bildirilmiş ve bu farklı nokta-i nazarların delilleri serdedilmiştir. Nihayet bütün bu tartışmaların namazda farz olan okuyuş ile ilgili olduğu, hutbenin ise beş rükünden ibaret bulunduğu (hamd, tasliye ale'r-resul, vasiye bi't-takva, bir ayet-i müfaheme-i Kur'aniye ve dua), bunlardan üçüncü ve dördüncü rükünlerin hutbenin muhataplarının anladığından başka bir dilde olmasının kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Mezhep imamlarının hutbe hakkında lafzın herkes tarafından anlaşılabilmesi ve böylece kalplerin telif edilebilmesi şartına işaret ettiler; anlaşılmayan bir lisanla bunun mümkün olamayacağı beyan edilmiştir. Mehmed Bahaeddin, "Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c. I, Sayı 9, 10 Receb 1332, s. 261-266. Bu meseleye dair yoğun yayınların yapıldığı dönemin bir diğer süreli yayını *İslam Dünyası*'dır. Hutbelerin o günkü şekliyle Türkler için faydasızlığını vurgulayan dergide çok sayıda Türkçe(leştirilmiş) hutbe örnekleri yayınlanmıştır. Bazı örnekler için bkz. "Yine Anadili ile Hutbe Meselesi", *İslam Dünyası*, c. I, Sayı 20, 23 Kânunuevvel 1329, s. 310-313; Üryanizade Vahid, "Türkçe Hutbe Örneklerinden", *İslam Mecmuası*, c. IV, Sayı 53, 23 Recep 1335, s. 1047-1048. Bu yayınlar arasında en ilginç olanı ise 1911 gibi erken bir tarihte "Darülfünun-ı Osmanî Edebiyat son sene şakirdanından Kırmızı-zade İsmail Sıdkı Efendi tarafından Ramazan Bayramı'nda Silistre'de Bayraklı Cami-i Şerifi'nde okunan Türkçe hutbedir." Bkz. Kırmızı-zade İsmail Sıdkı, "Türkçe Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, c. VII, Sayı 163, 26 Şevval 1329, s. 107-108. 19 Ocak 1914 tarihli şu yazıda da yazar tesadüfen gittiği bir mahalle camiinde Cuma hutbesinin önce Arapça sonra Türkçe olarak okunduğunu anlatır. Yazar hutbe Arapça okunurken cemaatin önemli bir kısmının halini şöyle tasvir eder: "...o biçare babasından görüp öğrendiği sanat ve lisanından başka bir şeyi bilmeyen masum halk, ancak safiyane bir teslimiyet ile düşünüyor ve mağnum nazarlarıyla anlamadığına teessüfler yağdırmak istiyordu!..." Arapça okunan hutbeden sonra hatibin Türkçe okumaya başlaması üzerine aynı cemaati yazar şöyle tasvir eder: "*Sonra; ya ibadeh hitabıyla başlayan cümlede bilaistisna bütün cemaat tebdil-i tavr etmişti; yani: Hutbeye yeni başlanıyormuş gibi herkes dinlemek için bir hazırlık gösteriyordu. Çünkü; yeni başlayan cümle öyle bir cümle idi ki: Güya hatip efendi hazretlerinin nurlu ağzından çıkan sözler caminin saf ve mennur havasını dalgalandırarak cemaatin kalbine çarpıyor, cemaat de bu çarpıntıdan hasıl olan haşyet-aver tesir ile gözlerini minbere dikiyordu. Çünkü; bu hutbe herkesin bilip anladığı bir lisanla söyleniyordu...*" Yazar Türkçe hutbenin içeriğini ayrıntılı olarak naklettikten sonra yazısını şu cümle ile bitirir: "*Gönül isterdi ki bu belâğ sözler Ayasofya'nın yüksek kubbesinde çınlasın.*" Bkz. Canpolat, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, c. I, Sayı 21, 6 Kânunusani 1329, s. 332-334.

adamları arasında tartışma konusu haline gelmiş, destekçileri bulunduğu gibi açık ya da gizli karşı çıkanlar da olmuştur. Aslında tartışma hutbenin bütününe mi yoksa bir kısmının mı Türkçe okunacağına ilişkindi. 1924'te Diyanet'in kamuoyuna açıkladığı resmi görüşü hutbenin tamamen Türkçeleştirilmesinin mahzurlarına işaret ediyor⁴⁶ ve bu sorunun namazdaki kıraatin de Türkçe okunup okunamayacağı sorununa dönüşebileceğine işaret ediyordu. Bu açıklama da dönem matbuatında tartışma konusu olmuştu.⁴⁷ Aralık 1927'de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bir talimatname yayınlandı ve Kur'an ve Hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, öğüt mahiyetinde olanlarınsa sadece Türkçe söylenmesi bildirildi.

Öngörülebileceği üzere Mustafa Fehmi bu tartışmada açıkça Türkçe hutbe taraftarıdır. "*Tevfik Fadulum*" diye başladığı 17 Mart 1928 tarihli mektubunda Türkçe hutbenin şer'î mahzurlarına kâni bir hoca efendinin kendisinin bu uygulamadan istisna tutulması için ricacı olmasına şu şekilde cevap vermiştir:

*"Azizim bu işi ne için bu kadar büyütüyorsunuz. Hutbenize mutad veçhile başlayacak, yalnız mev'iza kısmına gelince bir âyet-i kerime veya bir hadis-i şerif okuyarak bunları saf ve açık bir Türkçe ile tekrar edeceksiniz ki lügat-i arabî bilmeyenler, 'cemaatinizin ekseriyet-i azîmesini teşkil edenler' de bunların ihtiva ettiği ahkâm-ı celileye muttali olsunlar. İşte böyle bir niyetle yapacağınız tercüme inşallah u tealâ innemealamal binniyat hadis-i şerifi hükmünce musab olacaksınız."*⁴⁸

Bu basit açıklama Mustafa Fehmi'nin konuya siyasal bakışını vermektedir. Ona göre mesele cemaatin ekseriyetine anlayacağı dilde hitap edebilmektedir. Yine de fıkhi bir tartışmaya girmekten de geri durmaz:

"Davanızı ispat sadedinde bir çok nusus-i fukahaya muttali olduğunuzu beyan ederek şöyle 've küllü ma hurime fissalat hurime fiha eyfil hutbe. Dürr-i Muh-tar'⁴⁹ bir ibare de naklediyorsunuz. Bu menkulü ilm-i mizanın kazıyye-i külliyesi

46 Mart 1926'da İstanbul Göztepe'de Cemalettin isimli bir imam hutbenin tamamını Türkçe okununca bir süre görevinden alındı. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, İstanbul, 1972, s. 44.

47 "*Diyanet Reisi Rifat Efendi Hazretleri'nin riyasetin mesai ve faaliyeti hakkında ahiren bazı beyanatta bulunduğu gazetelerde görülmüştür. Müşarünileyh Türkçe hutbelerden bahsederken 'hutbelerin tamamen Türkçeleştirilmesi yarın namazdaki kıraatin de Türkçe olması meselesini ortaya çıkarabilir. Böyle bir tebdilin bazı hoşnutsuzluklar tevliid etmesi ihtimalden uzak değildir.' Demiş olduğu nakil edilmektedir. Bizce bu hususta bir yanlışlık olsa gerek. Acaba hoşnutsuzluklar tevliidi ciheti bertaraf edilse namazdaki kıraatler Türkçe olabilecek mi? Biz Rifat Efendi Hazretleri'nin böyle düşüneceklerine hiç de inanmıyoruz. Yanlış bir telakkiye meydan vermemek üzere Diyanet Reisi bu husustaki maksad-ı alilerini izah buyururlarsa uhdelerine müterettib bir vazife-i diniyeyi ifa etmiş olurlar."* Bkz. "İzaha Muhtaç Bir Nokta", *Sebilürreşad*, c. XXIV, Sayı 600, 15 Mayıs 1340, s. 30

48 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 112.

49 "Namazda haram olan her şey hutbede de haramdır."

mahiyetinde telakki ve kabul edebilir miyiz?”

Mustafa Fehmi bu soruyu hatiplerin hutbede kibleye arkalarını dönerek cemaate hitap ettiklerini; emirler, nehiyer, korkutma ve teşviklerde bulduklarını hatırlatarak cevaplar. Namazda bunların hiçbiri caiz değildir. Oysa namazda haram olanın hutbede de haram olmasından murat her şey değil, belli şeylerdir. Mesela yemek, içmek, alış-veriş gibi fiillerdir.

Bu fikhî yorumdan sonra Mustafa Fehmi tekrar siyasi pozisyonuna geri döner ve muhatabının Türkçe hutbe iradı meselesinde istisna tutulması için reis efendiye müracaat talebine karşılık vermeyeceğinin anlaşıldığını söyler. Hatta reis kendiliğinden muhatabını istisna etmiş olsaydı, muhatabının derhal şikâyette bulunmasını ihtar edeceğini bildirir: “Çünkü cumhurdan ayrılmanıza rıza göstermezdim.”⁵⁰

Türkçe hutbe meselesindeki tutum sadece daha geniş kitlelere dini ahkâmı anlatabilmekten kaynaklanmamaktadır. Türkçeye gereksinimin böyle bir rasyoneli olduğu gibi, ideolojik bir motivasyon da söz konusudur. Şu cümleler bunu ele verir:

*“Türkçe karagözlüm, Türkçe, Türkçe hele bir başla. Bir müddet sonra bundan pek çok zevk duyacaksın. Ben de yakın vakitte bi tevfikîhi tealâ oraya geldiğimde seni bu hususta ilerlemiş daire-i fikr-ü nazarını lâzım olduğu kadar genişlemiş göreceğim.”*⁵¹

Görüldüğü gibi, Mustafa Fehmi için Türkçe hutbe yalnız bir teolojik problem değil, bir ilerleme meselesidir. Öte yandan mesele salt hutbenin Türkçe irad edilmesi meselesi değildi. Genel olarak dinin “Türkçeleşmesi” yönünde güçlü bir irade de söz konusuydu. Mesela, Ziya Gökalp, 1918 gibi erken bir tarihte, “Vatan” adlı şiirinde Türkçe ezan, Türkçe namaz ve Türkçe Kur’an’ı savunmuştu.⁵² İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nce hazırlatılan ve 20 Haziran 1928’de basına yansıyan dinde reform programı ibadetin şekli, dili, sıfatı ve fikriyatında radikal değişiklikler öngörüyordu.⁵³

Mustafa Fehmi Efendi’nin Türkçe Kur’an ve Türkçe namaz tartışmasındaki safı ise diğer taraftır. 17 Mart 1930 tarihli “Bir İmam ve Mühim Bir Eser” başlıklı bir manzumesinde bu tartışmaya girer. Onu yazmaya sevk eden Türkçe namaz kıldırın bir imam ile bu tartışmalara ilmi mahiyette bir “son nokta” koyan bir

50 Mustafa Fehmi Gerçekler, aynı yer.

51 Aynı yer.

52 “Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur; / Köylü anlar mânasını namazdaki duanın... / Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur; / Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudanın... / Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!”

53 Vakit gazetesinden nakleden: Gotthard Jaschke, a.g.e., s. 40-42.

kitaptır. Manzume hadiseye bir tepki olmaktan çok, konu ile ilgili olarak Ahmet Hamdi Akseki'nin telif edip Diyanet'in yayınladığı kitabı tebcil mahiyetindedir. Çünkü manzumeye konu hadise aslında bu tarihten epeyce evvel gerçekleşmiştir. 19 Mart 1926 tarihinde Göztepe Tütüncü Mehmet Efendi Camii imamı Cemalettin (Seven) Cuma hutbesini Türkçe irad etmiş, namazı Türkçe olarak kıldırması ve bu yüzden cemaatin tepkisi ile karşılaşmıştır.⁵⁴

Gerçekler'in manzumesi mezkûr imama öfkeyi açıkça gösterir. Ona göre "Türkçe Kur'an" yoktur:

"Bir imam eylemiş namaza kıyam / Kendi zu'münce Türkçe Kur'anla / Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın / Oynamaktır bu dini imanla." Mustafa Fehmi imamın yeterliliklerini sorgular: *"Sen kim oldun ki cüret ettin de / Hangi ilminle kudretinle bugün / Zirve-i ictihada tırmandın / Seni çokdur bilenler ki neydin dün."*

Tartışma salt dini / teolojik bir tartışma değil, büyük ölçüde ideolojik bir tartışmadır. Tartışmanın tarafları Türk ve Türkçe sevgilerini dillendirirler. Mustafa Fehmi de mezkûr imamın Türk'ü ve Türkçeyi sevme iddiasını da sorgular:

"Seviyormuş da Türkü Türkçeyi o / Türk cidalinde nerde kalmıştır / Boğulurken vatanda milliyet / Nazeninim havaya dalmıştır."

Mustafa Fehmi manzumesinde meselenin Diyanet İşleri'ne vasıl olduğunu, orada bir müşavere heyetinin konuyu karara bağladığını, bu karardan evvelce bîhaber olduğunu, yakında yayınlanmış bir eser vesilesiyle haberdar olduğunu anlatır. Eserin müellifi ve aynı zamanda mezkûr müşavere heyetinin üyesi Aksekili Hamdi'nin ilmi vukufiyetini ve titizliğini över. Eserde müçtehitlerin konu ile ilgili söyledikleri izah edilmiş, eski ve yeni bu konuda serd edilen fikirler birlikte verilmiş ve sarih bir neticeye varılmıştır:

*"Böyle bir hükmü kim kabul etmez / Akli teyit edince nakl-i sahih."*⁵⁵

1932'de Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an açıkça devlet politikası olarak ortaya çıktığında Mustafa Fehmi Efendi bu hükmü açıkça savunmaya devam etmemiş ancak tahkim etmese de tezyif etme yoluna da gitmemiş, sessiz kalmayı tercih etmiştir. Akseki'nin Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an olamayacağı iddiasındaki Gerçekler'in de selamladığını yukarıda gördüğümüz eserin Diyanet tarafından neşrine rağmen, Türkçe ezan ve kametin Ekim-Kasım 1932'de sekiz yüz nüsha

54 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul, 2010, s. 87. İmam daha sonra görevinden alınmıştır. İlgili literatürde bu zatın kimliği ile ilgili çelişkili bilgilere yer verilmektedir. Örneğin Seçil Akgün Erenköy Camii müezzini olduğunu yazmaktadır. Bkz. Seçil Akgün, "Türkçe Ezan", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIII, Sayı 24, 1979-1980, s. 108.

55 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 117-119.

olarak Evkaf İdaresi tarafından yayınlanması da⁵⁶ bu bağlamda zikre değerlidir. Nitekim Diyanet İşleri Riyaseti'nin 6 Mart 1933 tarihli tamiminde de minarelerde Arapça salât ve selam okunmaması fihhi bir yorumla değil, “*hükümet-i celilenin takip buyurduğu maksad-ı milliyeye uygun gelmediği*” ibaresinde⁵⁷ ifadesini bulan siyasi bir iradeye referansla ve yaptırım gücü oldukça belirsiz bir dille istenmiştir.

Mustafa Fehmi'nin din merkezli tartışmaları salt teolojik ve ideolojik değildir. Kendisi şiirler söyleyen, manzumeler yazan biri olarak edebi bir kimlik sahibidir. Günlüğünde dinen problemleri bulduğu bir takım edebi metinlerle de hesaplaşmaktadır. Hesaplaştığı isimlerden birisi de Faruk Nafiz'dir. Mithat Cemal'in *Mehmet Akif* isimli eserinde Faruk Nafiz'e izafe edilen şu mısraları okur: “*Mahlûka inan olur mu Faruk / Hallâkına itimadımız yok*” Bu beyite karşı Mustafa Fehmi Efendi şu kıtayı yazar: “*Fikretlere kim inandı? Midhat! / Faruk'a da itimadımız yok / Hallâkı bilenle aşınayız / İmansıza itimadımız yok*”⁵⁸

1930'lu yıllar boyunca Mustafa Fehmi Efendi'nin günlük not, şiir ve mektuplarında siyasete değinilmez. Bu metinler zaman zaman dini / felsefi musahabeler, zaman zaman edebi denemeler, zaman zaman da geçmişe (apolitik bir geçmişe, mesela talebelik yıllarının safiyetine) özlem dolu hatıralar içerir.

1940'larda dini tema hemen bütünüyle hâkim durumdadır. Yazdıkları arasında dini tasavvufi şiirimizin iyi bilinen örneklerine nazireler de vardır. Mesela Aziz Mahmut Hüdayi'nin “Gönül eğlenmez eğlenmez” redifli şiirine bir nazire yazmıştır. Bu yılların başında *Hilye-i Fahr-i Alem*⁵⁹ kitabını da yayınlamıştır. Şiirlerinde dini-tasavvufi derinlik artmıştır.⁶⁰ Hamasi şiirler artık yok denecek kadar azdır.

Bu genel gidişatı bozan tek manzume ise Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecinin karmaşık bir döneminde yazılmış olup, 9 Eylül 1948 tarihlidir. Ne üs-

56 Başak Ocak Gez, *a.g.m.*, s. 161.

57 “Öz dilimizle her tarafta Türkçe ezan okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça salat ve selam okumak ahenksiz düşeceği gibi hükümeti celilenin takip buyurduğu maksadı milliyeye de uygun gelmediğine binaen, İstanbul'daki erbabi ihtisarla bilmuhabere yukarıda yazılan 3 suret ile Türkçe tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alakadarların ondan okumaları tamimen beyan olunur.”, Seçil Akgün, *a.g.m.*, s. 112.

58 Mustafa Fehmi Gerçekler, *a.g.e.*, s. 132.

59 Mustafa Fehmi Gerçekler, *Hilye-i Fahri Âlem*, İstanbul, 1363-1944. Kitabın kapağında yazarın ismi altında “Bursa Meb'usu” ibaresi yer almaktadır.

60 Dönem başında Hilye-i Fahri Âlem'in tanıtıldığı yazılarda Mustafa Fehmi'nin politik kimliğinin önünde “âlim ve şair” kişiliği zikredilmektedir: “*Değerli âlim ve şairlerimizden Bursa Mebusu ve mülga Şer'iyeye Vekili fazılı muhterem Mustafa Fehmi efendi hazretleri tarafından manzum olarak yazılan ve asarı ilmiye kütüphanesi tarafından neşrolunan bu eser, Peygamber efendimizin yüksek evsaf ve şemail-i seniyyelerini fevkalade güzel bir surette tasvir etmektedir.*” Bkz. “Hilye-i Fahri Alem”, *Akşam*, 1 Ocak 1945, s. 4.

lup ne içerik olarak Mustafa Fehmi'nin diğer manzumelerine hiç benzemeyen bu metin bir siyasi mani – taşlama havasındadır. “*Felek dönekse bu yüzden olur mu zemmi helal / Dönekliğiyle övünmekte şimdi bizde rical...*” diye başlayan şiirde çok partili hayatın ilk muhalif isimleri “döneklikle” suçlanmaktadırlar, çünkü bu isimler aslında tek parti rejimine muhalif olmaktan çok tek partinin kendi içinden çıkardığı, hatta yol verdiği muhaliflerdir. Eskiden tek partide önemli görevler üstlenmişken, şimdi tek parti dönemi eleştirmenliğine soyunmuşlardır. Peki, kimdi bu isimler?

“*Zuhura başladı âyin-i pîr-i Mevlâna / Dönüp dolaşmada illerde, ilçelerde Celâl / Dönüp dönüp de havalandı Aldoğan dediler / Bayar 'la Köprülü'nün başlarında bir kartal / İkinci dönmede meydan daraldı Adnan'a / O Menderes de akıntıyla etti hayli cidal...*”⁶¹

Burada kastedilenler DP'nin dört kurucu isminden üçü Celal Bayar, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'tir. Diğer isim ise o tarihler itibarıyla bir DP'li değildir. Emekli General Sadık Aldoğan 1946'da Demokrat Parti'nden Afyon Milletvekili seçilerek parlamentoya girmiş ancak parti liderleriyle yaşadığı anlaşmazlıklardan ötürü Millet Partisi kurucularından birisi olmuştur. *Halk Hâkimiyeti ve Politika Hürriyeti* isimli 1947 tarihli bir kitabı vardır. Gerçekler'in “*Dönüp dönüp de havalandı Aldoğan*” ifadesi tek parti dönemi askeri elitinden bir ismin önce DP'ye, sonra oradan da MP'ye geçmesine bir telmihtir. “İkinci dönmede meydan daraldı Adnan'a” ifadesi Adnan Menderes'in “birinci dönmesine” bir gönderme olmalıdır. Çünkü Adnan Menderes siyasi kariyerine Aydın'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın il başkanlığı ile başlamış, partinin kapatılması üzerine siyasi hayatına Cumhuriyet Halk Fırkası'nda devam etmiştir. Menderes'in “akıntıyla cidal etmesi”, Aldoğan'ın “döne döne havalanması” ise basit edebi sözcük oyunlarıdır.

Muhalefetin şöyle ya da böyle ortaya çıkışı Gerçekler için olumsuz / üzücü bir durumdur. Ancak onu en çok üzen Demokrat Parti muhalefeti değildir:

“*Cerihalar açıyor sözlerin gönüllerde / Ferah ümidini söndürme muhterem mareşal / Muhalefet sevilir, nur-i safvetiyle yaşar / Doğarsa kin ü garazdan olur karin-i zeval*”⁶²

Mareşal Fevzi Çakmak, Demokrat Parti ileri gelenleri gibi tek parti elitinden biridir ancak onun için bu sıfat hiç şüphesiz yetersiz kalır. O aynı zamanda çekirdek kadrodan biridir. Milli mücadelenin askeri safhasını en üst seviyede yürütmüş bir kimsedir, tek partili dönem boyunca genelkurmay başkanıdır. Atatürk ve İsmet İnönü ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten “triumvira”nın bir üyesidir.

61 Mustafa Fehmi Gerçekler, *Karacabey'den Ankara'ya*, s. 144.

62 a.g.e., s.144.

Onun Halk Fırkası'na karşı muhalefet saflarına katılması Gerçekler gibi elitin içinde kalmayı tercih edenler için travmatik olmuştur. Belki de bu travmatik durum yüzünden Çakmak'ın muhalefeti diğerlerinden ayrı görülmüş, "kin ü garazdan" doğduğu ima edilmiştir. Manzumenin devamı Gerçekler'in ve muhtemelen tek parti elitinin korku ve tepkilerini yansıtır niteliktedir:

*"Kıyam-ı fitneye başlangıç olmasın bu durum / Düşündürür bütün erbab-ı fikri işte bu hal / Vatanda sevgi, sükûn isteriz muhakkaktır / Hayatımızda temeldir devam-ı istiklâl / ... / Sebep nedir kaçıyorlar bizimle ülfetten / Cevabı pek kolay olmaz yerindedir bu sual ..."*⁶³

5. Sonuç

Mustafa Fehmi Gerçekler'in hayatı bir imparatorluğun sonunu getiren derin sarsıntılarla birlikte yeni bir devletin doğuşunu sağlayan hamlelere de sahne olmuştur.

Taşrada bir ilmiye mensubu olarak çevresiyle kurduğu güçlü ilişkiler kitle siyasetinin doğduğu II. Meşrutiyet döneminde ona o güne dek benzerlerinin oynayamayacağı siyasal roller üstlenme fırsatını verdi. İttihat ve Terakki mensubu bir müftü olarak savaşın sonunun onun kariyeri için de bir bitiş olması beklenebilirdi, nitekim azledildi de; ancak gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri gerekse taşrada sözü dinlenir bir kimse olması, İttihatçılığın başı çektiği bir hareket olan Milli Mücadele'de ona da önemli görevlerin düşmesi sonucunu getirdi.

Bir din adamı olarak, Milli Mücadele ertesinde de, ölümüne dek mebus olarak görev yaptı. Artık imparatorluk taşrasındaki din adamları sınıfının değil, yeni devletin merkezindeki yeni "din bürokrasisinin" bir parçasıydı. Din yahut toplumdaki din algısı yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ertesindeki inkılapların başlıca nesnesiydi ve bu çerçevede cereyan eden din-merkezli tartışmalara Mustafa Fehmi'nin iktidar eliti içinden biri olarak bigâne kalması düşünülemezdi, nitekim bir kısım tartışmalara bigâne kalmadı da. Ama açıkça taraf aldığı anlaşılabilir tartışmaların sayısı sınırlıydı. Siyasal elit içinde kalmaya devam etse de, giderek dinsel tartışmaların dışına çıktı, dini kamusal bir tartışma konusu görmez oldu, bir başka ifade ile özel alana kapandı, daha çok tasavvufi-hikemi şiirler yazmayı tercih etti.

Mustafa Fehmi Gerçekler'in hayatı ve kariyeri bu büyük geçiş döneminde din ve devlet ilişkilerinin karmaşık doğasına daha yakından bakma imkânı sunmaktadır. Bu öykü, imparatorluk merkezindeki ilmiye mensupları ile taşradaki ilmiye mensuplarının da bir mücadele alanı haline gelen söz konusu dönüşüm sürecinde kazanan askeri bürokrasi ile ittifaka giden taşra uleması olsa da, siyasal iktidarın din üzerindeki başat güç olma vasfının değişmediğini de açıkça göstermektedir.

Kaynakça

Ahmet Şirani, “Ulema-i Kiram ve Fırkalar”, *Beyan-ül Hak*, c. IV, Sayı 147, 13 Şubat 1327.

Ahmet Şirani, “Yine Ulemanın Bitarafılığı Meselesi”, *Beyan-ül Hak*, c. IV, Sayı 148, 20 Şubat 1327.

Akandere, Osman, “İdama Mahkûm Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkarılan İdam Kararları”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, c. X, Sayı 2, 2008.

Akgün, Seçil, “Türkçe Ezan”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIII, Sayı 24, 1979-1980.

Canpolat, “Türkçe Hutbe”, *İslam Dünyası*, c. I, Sayı 21, 6 Kânunusani 1329.

Çağlar, Günay, “Milli Mücadelede Fetvalar Olayına Değişik Bir Açıdan Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, Şubat 2010.

Ergün, Mustafa, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları”, *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXX, Sayı 1-2, 1982.

Ertan, Veli, “Gerçekler, Mustafa Fehmi”, *DİA*, c. XIV.

Gez, Başak Ocağ, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. II, Sayı 6-7, İzmir, 1997.

Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, İstanbul, 1972.

Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal H., “İfta ve Kaza: Türkiye'de İlimiye, Devlet ve Modernizm (1820-1930)”, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, İstanbul, 2010.

Kırımîzade İsmail Sıdkı, “Türkçe Hutbe”, *Sırat-ı Müstakim*, c. VII, Sayı 163, 26 Şevval 1329.

Küpelî, Özer, “Gönen'de Milli Mücadele Yıllarındaki Faaliyetler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 61, Ocak 1999.

Manavoğlu Nevres Bey, *Merkad-i Osman'da Yunan Süngüsü* (Yay. Haz. O. Hülagü – A. R. Özalp), İstanbul, 2001.

Mehmed Bahaeddin, “Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle”, *İslam Mecmuası*, c. I, Sayı 9, 10 Receb 1332.

Mısıroğlu, Kadir, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücâhidler*, İstanbul, 2007.

Mustafa Fehmi, “İstanbul Ahalisine Beyanname”, *Sebilürreşad*, c. XIX, Sayı 492, 16 Kânunusani 1338.

Mustafa Fehmi, “Bursa’daki Ulucami”, *Sebilürreşad*, c. XIX, Sayı 477, 23 Nisan 1337.

Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, İstanbul, 1987.

Selvi, Haluk, “Mütareke Döneminde Siyasi Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, c. 10/1, 2008.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1982.

Türkmen, İsmail, “I. TBMM Hükümeti Döneminde İsmail Fazıl Paşa’nın Nafia Vekilliği Görevi (1920-1921)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. X, Sayı 3, 2008.

Üryanizade Vahid, “Türkçe Hutbe Örneklerinden”, *İslam Mecmuası*, c. IV, Sayı 53, 23 Recep 1335.

Yakut, Esra, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. III, No 1, 2003.

Zengin, Zeki Salih, “Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet’in Başlarında Türkiye’de Medreseler ve Din Eğitimi”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLIII, Sayı 2, 2002.

Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1995.

“Âli Karar – Üç ref kararı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mayıs 1929.

“Bursa Ahalisinin Tecavüzâtı Red ve Takbihleri”, *İ’tisam*, 8 Şaban 1337.

“Bursa’da Eşkya İstisali”, *Polis Mecmuası*, c. V, Sayı 98, 1 Şubat 1334.

“Büyük Millet Meclisinde dün encümen seçimleri yapıldı”, *Ulus*, 9 Kasım 1944.

“Darü’l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası”, *İslam Mecmuası*, c. I, Sayı 6, 27 Cemaziyülevvel 1332.

“Fetva-yı Şerife Suretidir”, *Takvim-i Vekayi*, 21 Receb 1338.

“Fetava-yı Şerife”, *Hâkimiyet-i Milliye*, Sene 1, Sayı 27, 5 Mayıs 1336.

“Hilyei Fahri Alem”, *Akşam*, 1 Ocak 1945.

“İşgal Altında Bursa”, *Yeni Mecmua*, c. IV, Sayı 75, 1 Mayıs 1923.

“İzaha Muhtaç Bir Nokta”, *Sebilürreşad*, c. XXIV, Sayı 600, 15 Mayıs 1340.

“Meclis Encümenleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 İkinci Teşrin 1941.

“Millî Mücadele’nin İlk Kabinesi”, *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sayı 4, Mayıs 1964.

“Reis-i Cumhur Hazretlerinin İyd-i Fıtır Münasebetiyle Hususî Ziyaret ve Tebrikâtı Kabul Saatleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1926.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, c. I, Sayı 6, Nisan 1942.

“Yine Anadili ile Hutbe Meselesi”, *İslam Dünyası*, c. I, Sayı 20, 23 Kânun-
evvel 1329.